

АБДУВОХИДОВ Абдулло  
Ўзбекистон халқаро ислом академияси  
докторанти  
abdullohabdovohidov93@gmail.com

## Х-ХІІ АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДА ЁЗИЛГАН ФИҚҲИЙ АСАРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

### СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТРУДОВ ПО ФИКХУ, НАПИСАННЫХ В МАВАРАННАХРЕ В X-XII ВВ.

### SPECIFIC FEATURES OF WORKS ON FIKH WRITTEN IN MAWARANNAHR IN THE X-XII CENTURIES

**Аннотация:** Тарихдан маълумки, Мовароуннаҳр турли илмлар ривожланган, кўплаб олимлар етишиб чиққан ҳудуд ҳисобланади. Бу ҳудудда ислом дини илмлари, хусусан, тафсир, ҳадис, фикҳ, тасаввуф каби фанлар турли даврлар мобайнида тараққий этди. Мазкур фанлар орасида фикҳ илми X-XII асрлар давомида икки давр: шаклланиш ва классик даврларни босиб ўтди. Бу асрларда кўплаб олимлар тарафидан фикҳ илми ичига кирувчи бир қанча фанлар бўйича нодир асарлар ёзилди. Ушбу мақолада X-XII асрлар давомида ислом ҳуқуқи бўйича ёзилган бир қанча асарларнинг ўзига хос жиҳатлари очиби берилган.

**Калим сўзлар:** ҳанафий мазҳаби, усул, фуруъ, фикҳий матнлар, фатво, аҳком, хилоф илми, фароиз, жадал, сияр.

**Аннотация.** Из истории известно, что Мавараннахр – это край, где развивались различные науки и выросли многие ученые. В этом регионе в разные периоды развивались науки ислама, особенно тафсир, хадис, фикх и суфизм. Среди этих дисциплин исламское право прошло два периода: формирующий и классический периоды в течение X-XII веков. В эти века многие ученые написали редкие работы по целому ряду вопросов, относящихся к сфере исламского права. В данной статье раскрываются специфические аспекты нескольких работ по исламскому праву, написанных в X-XII вв.

**Ключевые слова:** ханафитский мазхаб, усул, фуруъ, судебные тексты, фетва, постановления, наука хилаф, фараиз, джадал, сыяр.

**Annotation.** It is known from history that Mawarannahr is a land where various sciences developed and many scientists grew up. The sciences of Islam, especially tafsir, hadith, fiqh and Sufism, developed in this region at different periods. Among these disciplines, Islamic law went through two periods: the formative and classical periods during the X-XII centuries. During these centuries, many scholars wrote rare works on a range of issues related to the field of Islamic law. This article reveals the specific aspects of several works on Islamic law written in the X-XII centuries.

**Key words:** Hanafi madhhab, usul, furu', judicial texts, fatwa, rulings, khilaf science, faraiz, jadal, siyar.

## КИРИШ

Мовароуннаҳр диёрида ҳанафий мазҳаби асосан, икки олим: Абу Сулаймон Жузжоний (ваф. 200/815 й.) ва Абу Ҳафс Кабир Бухорий (ваф. 216/831 й.)лар орқали тарқалган. Улар тарафидан олиб борилган саъй-ҳаракатлар натижасида Самарқанд, Бухоро ва Насафда калом ва фикҳ мактаблари юзага келган. Устоз-шогирд анъанаси асосида фаолият олиб борган мазкур мактабларда ислом илмларининг Қуръон, тафсир, ҳадис, калом, фикҳ, тарих, тасаввуф каби соҳалари ривожланган. Ўша даврда жамиятда мавжуд ижтимоий масалаларга доир саволга жавоб бериш ва муаммоли масалаларга ечим топиш натижасида ўлкада ҳанафий фикҳи ҳам ривож топиб, ислом ҳуқуқига оид кўплаб асарлар таълиф этилди ҳамда ислом оламида машҳур фақиҳлар етишиб чиқди. Тадқиқотчилар Мовароуннаҳр фикҳ илми тарихини турлича даврлаштиришган. Улар орасида А.Мўминовнинг фикри аҳамиятга молик бўлиб, унга кўра, XI–XII асрлар Мовароуннаҳр фикҳининг классик даври ҳисобланади. Мазкур даврда ўлкада фикҳ илмининг турли соҳаларида мўътабар асарлар ёзган уламолар фаолият олиб боришган. Шу билан бирга, ислом фикҳининг турли соҳаларига оид асарлар ёзилиб, уларнинг назарий-методологик асослари шаклланди.

## АСОСИЙ ҚИСМ

Ҳанафий фикҳи усул ва фуруъ қисмига ажралади. «Усул ал-фикҳ» илми шариатнинг асосий манбаларидан шаръий ҳукмларни ишлаб чиқиш қоидаларини ўзида жамлаган бўлиб, бу борада ҳанафий мазҳаби фақиҳлари

томонидан 50 га яқин асарлар битилган. Улардан асосийлари X–XII асрларда Мовароуннахр уламолари томонидан ёзилган бўлиб, улар бугунги кунга қадар усул илмидан қўлланма вазифасини бажариб келмоқда.

Мазкур даврда ёзилган усул илмига оид асарлар орасида Али ибн Муҳаммад ибн Абдулкарим ибн Мусо Паздавий (ваф. 482/1089 й.) қаламига мансуб «Усул ал-Паздавий» (Паздавийнинг усули) асари маълум ва машҳур[1] бўлиб, ушбу асарда ҳанафий мазҳабининг усул қоидалари батафсил баён этилган. Мазкур асарга ўндан ортиқ шарҳлар ёзилган.

Мовароуннахрлик фақиҳ Шамсул аимма Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Саҳл Сарахсий (ваф. 483/1090 й.) ҳам усул илмига оид «Усул ас-Сарахсий» (Сарахсийнинг усули) асарини ёзган. Мазкур манбага Абу Бакр Жассос (ваф. 369/980 й.)нинг «ал-Фусул фил-усул» асари асос бўлган.

Ҳанафий-мотуридий олимларидан яна бири – Абу Ҳафс Насафий (ваф. 536/1142 й.) нинг XII асрда ёзилган «ат-Таҳсил» (Ҳосил қилиш) китоби ҳам усул илмига оид улкан манба ҳисобланади. Муаллиф бу асарда фикҳ илмига оид барча қоидаларни жамлаб олишга ҳаракат қилган. Асарда Абу Мансур Мотуридий ва Абул Ҳасан Кархийларнинг қарашларидан кенг фойдаланилган. Шунингдек, унда Имом Шофейй, аҳли ҳадис ҳамда маҳаллий фақиҳларнинг «усул ал-фикҳ»га доир қоидалари ҳам келтирилган.

Шунингдек, ушбу даврда Бухоро фикҳ мактаби алломаларидан бири Абу Муҳаммад Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз Шаҳид Бухорий (ваф. 535/1141 й.) томонидан «Усул ал-фикҳ» (Фикҳ асослари) асари ҳам ёзилган.

Самарқанд фақиҳларидан Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий (ваф. 553/1158 й.)нинг усул илмига оид «Мезонул-усул фи натоижил-укул» (Ақллар натижаларида қоидалар мезони) номли кичик ҳажмли рисолаи бўлиб, 1984 йилда Қатарда нашр этилган. Мазкур асарда асосий усулий қоидалар билан бирга, ҳукмлардаги таоруз, насх, таржих қонун-қоидалари ҳам баён этилган. Рисола охирида эса ижтиҳод ва мужтаҳидлик масалалари ҳақида баён этилган.

Ҳанафий фикҳининг иккинчи йирик қисми «фуруъ ал-фикҳ» илми бўлиб, у «усул ал-фикҳ»

илмида белгилаб берилган қоидалар асосида ишлаб чиқилган амалий ҳукмлар мажмуаси ҳисобланади. Унда мужтаҳидларнинг шаръий далиллари, улар асосида чиқарилган ҳукм ва фатволари жамланган. Ўрганувчиларга осон бўлиши учун ҳукмлар мавзулар асосидаги матнлар шаклида тартибланган. Тили равон, халқчил бўлишига эътибор берилган, замон ва макон шароитлари инобатга олинган, замонавий масалалар ҳамда фатволар киритилиб, мазҳаб имомлари ўртасидаги фарқлар ва бошқа мазҳаблар ҳукмлари қиёсланган. X–XII асрларда «фуруъ ал-фикҳ» илмига оид кўплаб фикҳий матнлар ёзилган.

Ҳанафий фикҳий матнлари ҳақида сўз борганда, албатта, Абул Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурий (ваф. 428/1037 й.)нинг «Мухтасар ал-Қудурий»[2] асари тилга олинади. Чунки мазкур асар фикҳий матнлар орасида энг биринчиси ҳамда кейинги асарлар учун намуна бўлиб хизмат қилган асар саналади. Кейинги даврда ёзилган барча фикҳий матнлар мазкур асарга шарҳ сифатида ёки унинг мавзулари доирасида ёзилган. Шу боис, ушбу асар кейинги аср уламоларининг мазкур йўналишдаги асарларига асос бўлган. Ҳожи Халифа (ваф. 1067/1657 й.)нинг таъкидлашича, ҳанафийликда «Китоб» деб айтилса, ушбу асар назарда тутилган бўлади. Мазкур асарда 12 мингта фикҳий масала баён этилган. Унга ёзилган шарҳлар орасидан 15 таси маълум ва машҳур.

Ҳанафий фикҳида энг эътиборли манбалардан бири Шамсул аимма Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий (ваф. 483/1090 й.) нинг «ал-Мабсут» (Батафсил баён этилган) асаридир. Ушбу асар Ҳоким Шаҳиднинг «ал-Кофий» (Кифоя қилувчи) китобига ёзилган шарҳ саналади. Сарахсийнинг Ўзгандда ёзила бошлаган ушбу асари 477/1084 йилда Фарғонада тугатилган [3]. 15 жилддан иборат ушбу асар, фикҳий матнлар орасида ҳажми катта ва мавзу жиҳатдан энг кенг асар ҳисобланади. Ушбу асарда нафақат ҳанафий мазҳабига тегишли масалалар, балки айрим масалалар юзасидан шофейй, моликий ва ҳанбалий мазҳабининг далиллари ҳам келтириб ўтилган.

Ҳанафий фақиҳлари орасида «Мабсут» номи билан асар ёзиш ўзига хос анъанага айланган. Жумладан, XI–XII асрларда Шамсул аимма Ҳалвоний (ваф. 456/1063 й.), Шайхул

ислом Хоҳарзода (ваф. 483/1090 й.), Абул Уср Паздавий (ваф. 484/1091 й.), Абул Юср Паздавий (ваф. 493/1099 й.) ва Носируддин Самарқандий (ваф. 556/1161 й.) каби ҳанафий фақиҳлари томонидан «ал-Мабсут» номли асарлар ёзилган. Абу Лайс Самарқандий ҳам «Мабсут» номли асар ёзгани манбаларда зикр этилган.

Бурҳониддин Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Рошидоний Марғиноний (ваф. 593/1197 й.) томонидан «Бидоят ал-мубтади» (Фикҳни ўрганишни бошловчилар учун бошланғич қўлланма) асари Имом Қудурийнинг «Мухтасар ал-Қудурий» ва Муҳаммад Шайбонийнинг «ал-Жомъ ас-сағир» асари асосида ёзилган. Мазкур асар жами 58 та бўлимдан иборат.

XII асрда Мовароуннаҳрда ёзилган фикҳий матнлардан бири – Алоуддин Самарқандий (ваф. 538/1144 й.)нинг «Тухфат ал-фуқаҳо» (Фақиҳлар тухфаси) номли, кенг матндан иборат асари [4] бўлиб, у ҳам «Мухтасар ал-Қудурий» асари асосида ёзилган. Унда муаллиф фикҳий масалаларни енгил услуб ва равшан иборалар билан баён этган бўлиб, бу ўқувчига сўзларни тушуниш ва масала моҳиятини осон англаш имконини берган. Шу билан бирга, асарда ҳар бир масала юзасидан аҳл ас-сунна ва-л-жамоанинг тўрт мазҳаб қарашлари ҳамда ҳанафий мазҳаби асосчиларининг фикрлари қиёсланган.

Самарқанд фикҳ мактаби вакилларида бири Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад Алоуддин Косоний (ваф. 539/1145 й.) ҳам ҳанафий фикҳий матнлари орасида ўзига хос нуфузга эга бўлган «Бадоеъ ас-саноеъ фи тартиб аш-шароеъ» (Шариат тартибидаги бадий санъатлар) номли асар муаллифи саналади. Ушбу асар Алоуддин Самарқандийнинг «Тухфат ал-фуқаҳо» асари шарҳи бўлишига қарамасдан, мустиқил кўринишда, боб ва фасллар янгидан тартибланган. Сўзма-сўз шарҳ берилмаган. Мазҳаблар ўртасидаги фикҳий қарашлар келтириб ўтилган. Ҳар бир мавзуга оид ҳанафий мазҳаби мужтаҳидларининг қарашлари ҳамда Шофеий ва моликий мазҳаби фикҳий қарашлари келтириб ўтилган. Энг қувватли қараш таржиҳ этилганидан сўнг, унга ақлий ва нақлий далил келтирилган. Асар бир неча марта нашр этилган.

Мазкур тадқиқотда ўрганилаётган Абу Лайс Самарқандийнинг «Хизонатул-фикҳ» (Фикҳ

хазиналари) асари ҳам ҳанафий фикҳининг мўътабар фикҳий матнларидан ҳисобланади.

Ҳанафий мазҳабида ёзилган фикҳий асарлар орасида Бурҳониддин Марғинонийнинг қаламига мансуб «ал-Ҳидоя шарҳ ал-бидоят ал-мубтади» («Бидоят ал-мубдати»нинг шарҳи ҳидоя) асари [6] алоҳида ажралиб туради. Мазкур асар 57 та бўлим, 168 та боб ва 153 та фаслдан иборат. Асарга юздан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар битилган. Мазкур асар ёзилганидан буён, ҳанафий фикҳидан асосий дарслик сифатида, ислом билим юртларида ўқитилгани, ҳзирда ҳам, Республикада фаолият юритаётган, ЎМИ тасарруфидаги олий таълим муассасаларида ўқитилаётгани асар нақадар аҳамиятга эга эканини билдиради.

XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган ҳанафий мазҳабининг мўътабар фикҳий манбалари ўз соҳасининг етук олимлари, ишончли фақиҳлари томонидан ёзилган. Мазкур асарлар: заиф ривоятлар, кучсиз сўзлардан холи, фикҳий ихтилофларнинг барчаси келтириб ўтилмагани, ўқилиши осон, далил ва ҳужжатлар зикр этилмаслиги, қисқа ва ёдлашга осон бўлиши билан ажралиб туради. Шу билан бирга, мазҳаблар ўртасидаги фикҳий ихтилофлар ҳам зикр этилган бўлиб, бу эса мазҳаблар ва уларнинг далиллари борасидаги фикҳий масалаларни тўғри ва чуқур англаш, қиёсий тадқиқ эта олиш кўникмасининг шаклланишида муҳим саналади.

X–XII асрларда Мовароуннаҳрда фатво йўналишида ҳам кўплаб нодир тўпламлар ёзилган. Ушбу фатво тўпламлари ҳанафий мазҳабининг машҳур уламолари ва фақиҳлари томонидан тузилган бўлиб, уларда диний-ижтимоий масалалар савол-жавоб ё мавзуларга ажратилган тарзда баён этилган.

Фақиҳ Абу Лайс Самарқандийнинг «Фатово Аби Лайс» (Абу Лайс фатволари)[7:135, 8:181] номли фатволар тўплами мазкур даврда ёзилган энг нодир асар ҳисобланади. Муаллиф асар муқаддимасида ўнга яқин фақиҳларнинг номларини тилга олиб, ўзининг «Уюн ал-масоил» (Масалалар булоқлари) ҳамда «ан-Навозил» (Бошга тушган нарсалар) асарларида уларнинг фатволаридан фойдаланганини баён этган. Муаллиф фикрича, ҳодиса ва воқеалар тўхтамай содир бўлиб турганидан, янги-янги фатволарга эҳтиёж тушади. Барча фатво тўпламларидаги фатволар ҳамма ҳодиса ва воқеаларга жавоб

бера олмайди. Янги-янги фатво тўпламларига мухтожлик бўлаверади. Самарқандий мазкур фатво тўпламида мана шундай янги ва тез-тез содир бўлиб турадиган воқеа ва ҳодисаларга жавоб тарзидаги фатволарни тўплашга ҳаракат қилган. Асар «фалончига бундай савол тушди, у бундай деб фатво берди», тарзида тузилган. Ҳар бир масалага муаллиф: «Фақиҳ бундай дейди», деб ўз фикрини билдириб кетган. Асарга фатво бериш ва олиш одоблари, жоҳил ҳамда бидъатчиларга раддия, ҳикоялар ва тарихий воқеалар каби боблар ҳам илова қилинган. Ҳикоя ва тарих бобида ҳанафий олимларининг ҳаётидан олинган лавҳалар, ҳанафий олимларнинг номлари, вафоти ва таваллуд саналари ҳақидаги маълумотлар киритилган.

Абу Али Ҳасан ибн Яҳё ибн Али ибн Абдуллоҳ Зандавистий Бухорий Мубтағий Ҳанафий (ваф. 400/1010 й)нинг «Назм ал-фикҳ» (Фикҳ тартиби) асари мухтасар ҳолдаги фатво тўплами бўлиб, фатволар тартибли, «Фалон масала мана шунча», «Фалончи бу масаланинг шунча эканини айтган», тарзида рақамланиб, унинг сони баён этилган. Масалан, таҳоратнинг суннати шунча, имомга эргашишнинг турлари бунча, закот шунча одамга фарз бўлади ва ҳоказо тарзида тузилганки, уни ўқиш ҳам, тушуниш ҳам анча осон. Асарнинг замонавий наشري мавжуд эмас.

Фахруддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр Бухорий (ваф. 522/1128 й)нинг «Хизонат ал-фатово» (Фатволар хазинаси) асари ҳам фатво йўналишида ёзилган асарлардан бири бўлиб, у Заҳириддин Кабир Али ибн Абдулазиз Марғиноний (ваф. 506/1112 й)нинг шогирди эканини асарининг «Закот бўлими»да алоҳида тилга олган. Асар муқаддимасида муаллиф аввал ёзган «Мажмаъ ал-фатово» (Фатволар мажмуаси) асарини ҳамда олдин ўтган фақиҳларнинг йигирмага яқин фатво тўпламларини тилга олиб, улардан истифода этган ҳолда катта-кичик инсонлар ёд олиши ва мутолааси учун қисқа фатво тўплами тузаётганини билдирган. Асар одатдагидек «Китоб ат-таҳорат» (Поклик бўлими)дан бошланган ҳамда «Адаб ал-муфтий» (Муфтий одоби) бўлими билан тугалланган. Мазкур фатво тўплами ҳам нашр этилмаган. Шунингдек, шу номдаги асар Қози Жакан Ҳиндий (ваф. 920/1514 й.) тарафидан ҳам ёзилган.

Бу турдаги асарлардан яна бири Абул Фатҳ Абдуррашид ибн Абу Ҳанифа ибн Абдулраззоқ Валволижий (ваф. 539/1145 й) нинг «Фатово Валволижия» (Валволижийнинг фатволари) номли асаридир. Муаллиф асарнинг муқаддима қисмида Ҳусомиддин Садр Шаҳид (ваф. 546/1151 й.)нинг фатволаридан энг муҳимларини олиб, қайта ишлаб янги фатво тўплами тузганини қайд этади. Асар «Намоз бўлими»дан бошланган бўлса-да, унга таҳорат масалалари ҳам киритилган. Мазкур фатво тўплами яна бир ҳанафий олим Абул Мақорим Исҳоқ ибн Абу Бакр Валволижий (ваф. 710/1310 й.)га ҳам нисбат қилинган.

Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдуррашид Бухорий (ваф. 542/1148 й.)нинг «Хулоса ал-фатово» (Фатволар хулосаси) асари бу турдаги асарлар орасида ажралиб туради[7:133]. Муаллиф муқаддимада китобини «Хизонат ал-воқеот» (Воқеалар хазинаси) ҳамда «Китоб ан-нисоб» асарлари асосида қисқартириб тузганини ёзади. Асарнинг ҳар бир китоб (бўлим)и аввалида ундаги фасллар ва мавзулар баён этилган. Мазкур фатво тўплами 4 жилддан иборат бўлиб, биринчи жилдда – 6 та, иккинчи ва учинчи жилдларда – 3 тадан, тўртинчи жилдда эса – 35 бўлим мавжуд.

Шайхул ислом Абул Ҳасан Али ибн Ҳусайн Сўғдий (ваф. 461/1069 й.)нинг «ан-Нутаф фил-фатово» (Фатволар ҳақида қатралар) асари ҳам мазкур даврда ёзилган фатво тўпламларидан бири ҳисобланади. Мухтасар, қисқа ва тушунарли иборалар билан ёзилган. Асар фатво тўпламларидан кўра, кўпроқ фикхий матнларга ўхшаб кетади. Унда ҳанафий фақиҳларининг фатволари нақл қилингани боис, фатво тўпламлари қаторидан санаш тўғри бўлади.

Абу Муҳаммад Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Ҳусом Шаҳид Бухорий (ваф. 535/1141 й.) томонидан тузилган «ал-Фатово ал-қубро» (Катта фатволар) ва «ал-Фатово ас-суғро» (Кичик фатволар) номли катта-кичик фатволар тўплами мавжуд. Мазкур икки асар хоразмлик фақиҳ Нажмиддин Юсуф ибн Аҳмад Хоразмий Ҳосий (ваф. 634/1237 й.) томонидан янада қисқартириб, қайта ишлаган.

Рукниддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Абул Мафохир ибн Абдуррашид ибн Наср Кирмоний (ваф. 577/1182 й.)нинг «Жавоҳир ал-фатово» (Фатволар жавоҳири) номли асари мавжуд[8:184]. Олим ушбу асарни устози

Рукниддин Абул Фазл Абдуррахмон Кирмоний (ваф. 543/1148 й.)га тегишли бўлган фатволар тўплами асосида тартибга солган. Муаллиф факих қози ал-кузот Жалолиддин Мутахҳар ибн Ҳусайн Яздий (ваф. 591/1194 й.)нинг тавсияларига ҳам амал қилиб, асарнинг ҳар бир бўлимидаги аввалги бобларида ушбу факихларнинг фатволарини келтирган. Асарда ҳар бир бўлим, асосан, олти бобдан ташкил топган. Биринчи бобда – Рукниддин Абул Фазл Кирмоний, иккинчи бобда – Жамолиддин Яздий, учинчи бобда – Ато ибн Ҳамза Саъдий (XI аср), тўртинчи бобда – Нажмиддин Абу Ҳафс Умар Насафий (ваф. 536/1142 й.), бешинчи бобда – Абу Муҳаммад Сулаймон Кирмоний, олтинчи бобда – мутааххир уламоларнинг фатволари баён этилган. Бўлим мавзуси ва ҳажми катта бўлса, боблар ҳам кўпайган ва уламоларнинг фатволари исмлари келтирилган ҳолда зикр этилган. Асар, анъанага кўра, «Поклик бўлими»дан бошланган ва эътиқодлар ҳақидаги бўлим билан тугалланган. Аҳамиятли жиҳати шундаки, асарга Абу Ҳанифанинг маноқиби ҳақидаги боб ҳам киритилган. Мазкур фатво тўпламининг замонавий нашри амалга оширилмаган. Унинг Темурийлар даврининг қозиларидан бири – Ихтиёриддин ибн Гиёсиддин Ҳиравий томонидан 889/1484 йилда кўчирилган ноёб қўлёзма нусхаси ЎзРесФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади.

Зайниддин Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар Аттобий Бухорий (ваф. 586/1190 й.)нинг «Фатово ал-аттобия» (Аттобийнинг фатволари) асари[7:136]. Ушбу фатво тўпламининг бошқа номлари «Жавомеъ ал-фикх» (Фикх тўпламлари) ва «Жомеъ ал-фикх» (Фикх тўплами) ҳам деб аталади. Унинг муаллифи «Кашф аз-зунун» (Гумонларни очиш) китобида унинг тўрт жилддан иборат эканини қайд этган. Аттобий асар муқаддимасида асосан, ҳодиса ва воқеалар вақтида эҳтиёж тушадиган масалаларни йиғишга ҳаракат қилганини баён этган ва 30 нафарга яқин ҳанафий факихларининг номларини келтириб, уларнинг фатволаридан фойдаланганини, асарни ёзиш асносида уларнинг фақат номлари ёки нисбаларини зикр қилиб кетганини қайд этиб ўтган.

Ҳанафий фикҳида нодир фатво тўпламларидан бири «Фатово Қозихон» (Қозихоннинг фатволари)[9:603] асаридир.

Манбаларда «Фатово ал-хония» ёки «ал-Хония» номи билан ҳам зикр этилади. Унинг муаллифи – Фаҳриддин Қозихон Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд Ўзжандий (ваф. 592/1196 й.). Асарда воқеликда кўп содир бўладиган масалалар тўпланган. Асарнинг муқаддима қисмида фатво олиш одоблари, расм-русумларига тўхталиб ўтилган.

Абу Наср Алоуддин Абдулкарим ибн Юсуф ибн Муҳаммад ибн Аббос Динорий (ваф. 593/1197 й.)нинг «Фатово ад-динори» (Динорийнинг фатволари)[8:185] асари ҳам машҳур фатво тўпламларидан бири бўлиб, Астробод яқинидаги Динор шаҳарчасига нисбатан берилган. Мазкур асар ҳанафий фикҳига оид форс тилидаги энг қадимий фатво тўпламларидан бири саналади. Асарда муаллиф «ан-Навозил» ва «ал-Воқеот» масалаларини форс тилида жамлашга киришганини ва унга «Ужубат ал-фатово» (Ажаблаларли фатволар) деб ном қўйганини қайд қилган. Асар муаллифга берилган саволларга жавоблар тарзида, бўлим, боб ва фаслларга ажратилмасдан тузилган. Кейинчалик муаллиф уни 40 та боб ва ички қисмларга ажратиб, «ал-Мутажонис мин ужубат ал-фатово» (Ажаблаларли фатволардан бири-бирига ўхшашлари) деб номлаган. Мазкур фатво тўплами «Суила» (сўралди), «Ужийба» (жавоб берилди) тарзида – савол-жавоб шаклида тартибга солинган.

Ислом фикҳи ривожланиш даври мобайнида «усул» ва «фуруъ» илмидан ташқари, таъбир жоиз бўлса, уларни тўлдирувчи бошқа яна бир қанча соҳаларни юзага келтирди. Тадқиқотчи олимлар уларга қуйидагиларни киритадилар:

Аҳком илми – фикҳий масалаларнинг далилларини келтириш, уларни ўрганиш ва таҳлил этиш билан шуғулланувчи фандир. Бу соҳада, дастлаб, Муҳаммад Шайбоний тарафидан «ал-Осор» (Асарлар) номли китоб ёзилган. Бу китоб олимнинг Муваддо асарига ўхшаб кетади. Имом Муҳаммад китобда Имом Абу Ҳанифадан марфуъ ва мавкуф ҳадисларни ривоят қилган. Шунингдек, Ироқ мактаби устозларидан бўлмиш Иброҳим Нахайй ва яна йигирмага яқин устозларидан ҳадислар ривоят қилган. Ҳофиз ибн Ҳажар дўсти Аллома Қосим ибн Қутлубуғо таклифи билан мазкур асар ровийлари тўғрисида “Ал-ийсор бимаърифати руввати китоб ал-осор” китобини ёзган[10:150].

Кейинчалик эса, Абу Жаъфар Таҳовий (ваф. 321/933 й.) «Шарҳ маон ал-осор» (Асарлар маънолари шарҳи) ва «Мушкул ал-осор» (Асарларнинг мушкул ўринлари) асарларини ёзади. Абдуллоҳ Субазмунӣ (ваф. 341/952 й.)нинг «Кашф ал-осор» номли китоби мавжуд. Кейинги даврларда ҳам кўплаб олимлар тарафидан бу йўналишда асарлар ёзилган. Жумладан, XX асрда яшаб ўтган уламолардан бири Зафар Аҳмад Усманий Таҳонавий (ваф. 1395/1975 й.)нинг «Эълол ас-сунан» (Суннатларни олий қилиш) асари мазкур жанрда ёзилган замонавий китоблар орасида эътиборга молик асарлардан ҳисобланади.

Хилоф илми – қиёсий ҳуқуқшунослик фани бўлиб, «усул ал-фикҳ»нинг асосий йўналишларидан бири саналади. Бу илм «фикҳи мукорин», «илми назар» каби номлар билан ҳам аталади. Хилоф илмининг пайдо бўлиши XI асрга тўғри келади. Бу илмнинг асосчиси мовароуннаҳрлик фақиҳ Абу Зайд Дабусий Бухорий (ваф. 430/1039 й.) ҳисобланиб, мазкур фанга олимнинг «ат-Таъсис ан-назар» (Қарашларни асослаш) ҳамда «Тақвим ал-адилла» (Далилларни баҳолаш) асарлари асос бўлган. Шунингдек, бу даврда Абу Лайс Самарқандийнинг «Мухталиф ар-ривоя» (Ривоят ихтилофи)[11] асари ҳам шу даврда ёзилган. Бундан ташқари, Абу Ҳафс Насафий (ваф. 536/1142 й.)нинг «ал-Манзума фил-хилоф» (Хилоф ҳақида манзума) ҳамда Розиюддин Сарахсий (ваф. 571/1175 й.)нинг «ат-Тарика ар-ризвия» (Рози бўладиган йўл) асарлари ушбу илмга оид манбалардан ҳисобланади.

Жадал илми – илмий мунозара услубларини ўрганадиган фан соҳаси бўлиб, у фақиҳлар ва мазҳаблар ўртасидаги мунозара одоблари ҳамда қоидаларини белгилаб беради. Бу илм соҳасига ҳам XI асрда асос солинган. Унинг асоси Фахрул ислом Паздавий (ваф. 482/1089 й.) нинг «Усул ал-Паздавий» ва Рукниддин Омидий (ваф. 615/1218 й.)нинг «ал-Иршод» (Йўлланма) китоби бўлиб, Абу Ҳафс Насафийнинг «ал-Фусул» (Фасллар) китоби ҳам шу соҳага оид асар саналади.

Абу Лайс Самарқандий ҳам бу соҳада “Татимма одоб ал-баҳс” номли рисола ёзган. Асарнинг кўлёзма нусхаси Дамашқнинг “Дор ал-кутуб аз-зоҳирия” кутубхонасида сақланади.

Шурут илми – ҳуқукий шартномалар ҳамда уларни тузиш қонун-қоидаларини ўрганувчи

фан соҳаси бўлиб, бу илк бор Муҳаммад Шайбонийнинг «ас-Сияр ал-кабир» асарида тилга олинган. Шурут илмидаги энг эътиборли манбалар: Абу Жаъфар Таҳовийнинг «ал-Жомеъ ал-кабир фиш-шурут» (Шурут ҳақида катта тўплам) ва «ал-Жомеъ ас-сағир фиш-шурут» (Шурут ҳақида кичик тўплам) китоблари, Имом Хассоф (ваф. 261/875 й.)нинг «Китоб аш-шурут ал-кабир» (Шурут ҳақида катта китоб) ҳамда «Китоб аш-шурут ас-сағир» (Шурут ҳақида кичик китоб) асарлари ҳисобланади. Шурут илми борасида XII асрда ҳам китоблар ёзилган. Абу Наср Самарқандий (ваф. 550/1155 й.) «Китоб аш-шурут вал васоик» (Васиқа ва шартномалар китоби) номли асарини таълиф этиш орқали «шурут илми» ривожига ҳисса қўшган.

Фароиз илми – фикҳ илмининг алоҳида йўналишларидан бири бўлиб, мерос ҳуқуқи ва мерос тақсимотига тегишли масалаларни ўз ичига олади. Мовароуннаҳрда X-XII асрлар фароиз илми борасида бир қанча асарлар яратилган. Бурҳониддин Марғиноний (ваф. 593/1197 й.)нинг «Фароиз ал-Усмания»[12] ҳамда Маҳмуд Замахшарий (ваф. 538/1144 й.) нинг «ар-Роиз фи ал-фароиз» (Фароиз илмида машқ қилдирувчи) китоблари мазкур даврда ёзилган. Шунингдек, ҳанафий фикҳи классик матн китобларининг айримларида мерос ва васият масалаларига оид алоҳида бўлим ва боблар киритилган.

Адаб ал-қазо – ҳукм юритиш одоблари мавзусига оид соҳа. Унда қозининг ҳолати, ўзини тутиши, ҳукм юритиш қоида ва одоблари, бошқа қози ва аҳоли билан муомаласи ҳамда шу каби бошқа масалалар баён этилган. Ҳанафий фикҳида бу борада Абу Юсуфнинг «Адаб ал-қози» номли китоби илк манба ҳисобланади. Бу илм соҳасида кейинги асрларда кўп асарлар ёзилди. Жумладан, Қудурий (ваф. 428/1037 й.), Шайхул ислом Сўғдий (ваф. 461/1069 й.), Шамсул аимма Ҳалвоний (ваф. 456/1063 й.), Имом Сарахсий (ваф. 483/1090 й.), Ҳусомуш Шаҳид (ваф. 546/1151 й.), Хоҳарзода (ваф. 483/1090 й.) ҳамда Қозихон (ваф. 592/1195 й.) [13] нинг асарлари ушбу соҳада катта шухрат қозонган.

Ҳиял илми – шариатда рухсат этилган тадбирлардан ҳалол мақсадларга эришиш учун ҳийлалардан фойдаланишни ўрганувчи соҳа. Бу соҳа «ҳийлаи шаръия» деб аталади. Шунингдек,

«ал-Махориж» (Чиқиш ўринлари) номи билан ҳам аталади. Муҳаммад Шайбонийдан «ал-Ҳиял ва-л-махориж» (Ҳийлалар ва чиқиш ўринлари) номли асари ривоят қилинган. XII асрда яшаган Мовароуннаҳр фақиҳларидан бири – Сирожиддин Ўший (ваф. 575/1179 й.) «Фатово ас-сирожия» асари[14] да «ҳийлаи шаръия»га алоҳида боб ажратган.

Абу Лайс Самарқандийнинг «Уюнул-масоил» асарида ҳам «ал-Ҳиял ва-л-махориж» (Ҳийлалар ва чиқиш ўринлари) номли алоҳида бўлим ажратилган бўлиб, ҳалол мақсадларга етиб боришда қўллаш мумкин бўлган шаръий ҳийлалар келтирилган.

Сияр илми – халқаро ислом ҳуқуқига бағишланган фан соҳаси бўлиб, унда: мусулмон давлатлари билан бошқа давлатлар ўртасидаги муносабатлар, тинчлик ва уруш масалалари, мусулмонларнинг бошқа дин вакиллари билан муносабатлари каби масалалар баён этилган. Сияр илми ҳақидаги илк асар Муҳаммад Шайбонийнинг иккита «ас-Сияр» асаридир. Шамсул аймма Сарахсий Имом Муҳаммаднинг «ас-Сияр ал-кабир» асарига муфассал шарҳ ёзиб, ушбу илмнинг Мовароуннаҳрдаги ривожига улкан ҳисса қўшган.

### ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, X-XII асрлар Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожининг олтин асри саналади. Мазкур даврда ўлка уламолари томонидан ҳанафий фикҳининг асосий соҳаларига оид таълиф этилган илмий-назарий асарлар бугунги кунга қадар асосий манба вазифасини бажариб келмоқда. Бу жараёнда Абу Лайс Самарқандий илмий фаолиятининг ўрни алоҳида эътибор касб этади. Жумладан, Самарқандийнинг «Навозил», «Муқаддима», «Уюнул масоил», «Хизонатул-фикҳ» каби асарлари Мовароуннаҳр ҳанафий фикҳи ривожига муҳим аҳамият касб этган. Шунингдек, замонавий фикҳий асарлар таълиф этишда мазкур асарлардан кенг истифода этилмоқда. Бу эса, Самарқандийнинг ҳанафий фақиҳлар силсиласидаги мустаҳкам ўрни ва Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига юксак хизматларини белгилашда муҳим аҳамият касб этади.

### Фойдаланилган манба ва адабийтлар рўйхати

1. Али Ибн Муҳаммад Паздавий. Канз ал-вусул ила маърифат ал-усул (Усул ал-Паздавий). – Карачи: Мир Муҳаммад кутубхонаси, (нашр йили кўрсатилмаган). – 387 б.
2. Абул Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Жаъфар Қудурий. Мухтасар ал-Қудурий фи ал-фикҳ ал-ҳанафий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1998. – 255 б.
3. Шамсуддин Сарахсий. Китоб ал-мабсут. – Байрут: Дор ал-маърифат, 1989. – Ж. 1. – 256 б.
4. Алоуддин Самарқандий. Тухфат ал-фуқаҳо. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1984. – Ж. 1-3.
5. Алоуддин Абу Бакр ибн Масъуд Косоний Ҳанафий. Бадоеъ ас-саноеъ фи тартиб аш-шароеъ. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2003. – Ж. 1-3.
6. Бурҳониддин Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳ ал-бидоят ал-мубтади (Абдулҳай Лакнавий шарҳи билан). – Покистон: ал-Идора ал-Қуръоний ва улум ал-исломия, 1996. – Ж. 1-3.
7. Шайх Муҳаммад Содик. Фикҳий йўналишлар ва китоблар. – Тошкент: Шарқ, 2011. – 303 б.
8. Аминов Ҳ., Примов С. Ҳанафий фикҳи тарихи, манбалари ва истилоҳлари. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2017. – 400 б.
9. Аҳмад Муҳаммад Нақиб. Ал-Мазҳаб ал-ҳанафий. – Ар-Риёз: Мактаба ар-рушд, 2001. – Ж. 2. – Б. 603.
10. Доктор Али Аҳмад Надавий. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний. Дор ал-қалам. Дамашқ. 1994. – 273 б.
11. Абу Лайс Самарқандий. Мухлатиф ар-ривоя. (Абдурахмон ибн Муборак Фарач таҳқиқи остида). – Ар-Риёз: Мактаба ар-рушд, 2005. – 2221 б.
12. Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр Марғиноний. Фароиз ал-Усманий. Мактаб бидоя. Қўлёзма. №. 14161. – 201 в.
13. Аҳмад ибн Абу Юсуф. Адаб ал-қози. – Ар-Риёз: Мактаба ал-ҳадик, 1989. – 584 б.
14. Сирожиддин Али ибн Усмон Ўший. Ал-Фатово ас-сирожия. – Байрут: Дор кутуб ал-илмия, 2011. – 696 б.